

Analiza sudbine osječkih podunavskih Njemaca u romanu Unterstadt

---

Bašić, Ivana

Master's thesis / Diplomski rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Department of Cultural studies / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Odjel za kulturologiju**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:156:833052>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-02**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the diploma theses of the Department of Cultural Studies, Josip Juraj Strossmayer University of Osijek](#)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

Odjel za kulturologiju

Trg Sv. Trojstva 3

Ak. god. 2014./15.

Analiza sudbine osječkih podunavskih Nijemaca u romanu Unterstadt

- *diplomski rad* -

Mentorica: dr. sc. Lucija Ljubić

Studentica: Ivana Bašić

Osijek, rujna 2015.

ZNANSTVENO PODRUČJE: Interdisciplinarno područje društvenih i humanističkih znanosti

ZNANSTVENO POLJE: Analiza kulturalnih praksi

ZNANSTVENA GRANA: Kulturalni menadžment

TEMA: Analiza sudbine osječkih podunavskih Nijemaca u romanu Unterstadt

PRISTUPNICA: Ivana Bašić

TEKST ZADATKA:

Radom se propituje položaj i identitet osječkih „Folksdojčera“, njihov način življenja usporedo s romanom Unterstadt. Riječ je o scenariju patnje nakon Drugoga svjetskog rata, praćen mučkim likvidacijama, konfiskacijom imovine te evakuacijom i trajnim iseljenjem njemačke nacionalne manjine s prostora Osijeka i Baranje.

Ključne riječi: osječki Folksdojčeri, Unterstadt, essekerska kultura, Drugi svjetski rat, konfiskacija

Predsjednica Odbora za završne i diplomske ispite:

Doc. dr. sc. Ivana Žužul

ODJEL ZA			
KULTUROLOGIJU			
DIPLOMSKI RAD			
Prilog:			Izrađeno:
Mj:			Primljeno: Mentor: doc. dr.sc. Lucija Ljubić
Broj priloga:			
Pristupnica: Ivana Bašić			

SADRŽAJ

UVOD	6
1. O stilu i motivima u djelima Ivane Šojat-Kučić.....	7
2. Obilježja i tema romana Unterstadt.....	8
3. Ženski likovi u romanu.....	10
3.1 Katarina	11
3.1.2 Baka Jozefina	12
3.1.3 Greta	13
3.2 Muški likovi u romanu	14
3.2.1 Rudolf.....	15
3.2.3 Adolf.....	16
4. PODRIJETLO OSJEČKIH NIJEMACA	17
5. ESSEKERSKA KULTURA.....	18
5.1 Odrednice Essekerske kulture	18
5.2. Essekerski jezik i govor.....	19
6. OSJEČKE ZNAMENITOSTI	21
6.1 Osječka secesija.....	21
6.2 Nekadašnji Gradski vrt.....	22
6.3. Njemački dom	23
7. RAĐANJE NACIONALIZMA.....	24
7.1 Kulturbund.....	24
7.2 Politička opredjeljenja Nijemaca u Jugoslaviji	25
8. KONFISKACIJA	27
9. RADNI LOGORI	28
10. SUDBINA POZNATIH OSJEČANA	30
10.1 Viktor Axmann.....	30
10.2 Obitelj Kaiser i Povischil	31
11. NEVOLJE I NASILJE NAD NIJEMCIMA.....	32
11.1 Doseljavanje kolonista u osječke kuće	33
11.3 Likvidacije, protjerivanja i gubljenje identiteta.....	34
12.2 Zaključak rata i odnos vlasti prema preživjelim Nijemcima	36

13. Značaj njemačke kulture na području jugoistočne Europe.....	37
ZAKLJUČAK	40
Literatura	41

UVOD

Radom se nastoji prikazati život i sudbina podunavskih Nijemaca, zvanih Švabe ili Folksdojčeri, od njihova doseljenja do protjerivanja u Osijeku i osječkoj okolini. Svrha rada jest usporediti djelo *Unterstadt* koje problematizira nepravedan odnos komunističkih vlasti nakon Drugoga svjetskog rata prema njemačkomu stanovništvu. Usporedba života njemačkih obitelji analizirat će se kroz četiri generacije osječkih Nijemica opisanih u romanu.

Inače, dugo prešućivana tragedija osječkih donjogradskih njemačkih obitelji izazvala je burne reakcije nakon objavljivanja romana koji je ubrzo osvojio publiku. Pored fiktivne priče uspoređivane su i stvarne osobe iz života nekadašnjeg Osijeka koje su pridonijele velikom industrijskom i kulturnom razvoju grada. O sudbini osječkih njemačkih obitelji, poput Axmanna, Kaisera, Povichila, Šepera i drugih, svjedoči konfiskacija, tj. bespovratno oduzimanje imovine, protjerivanje u logore poput onoga tenjskog ili valpovačkog. Dolazak partizanskih odreda i useljavanje u napuštene kuće trajno će izmijeniti strukturu i kulturnu vizuru nekadašnjeg Esseka. Prikazan odnos suživota osječkih Mađara, Srba, Nijemaca, Židova i Hrvata zauvijek će nestati na ovim prostorima upravo nakon Drugoga svjetskog rata.

Cilj je rada prikazati uzroke koji su doveli do protjerivanja Folksdojčera s ovih prostora. No, istodobno se želi prikazati i sudbina Folksdojčera koji su ostali i koji su, iako nisu sudjelovali u odredbama Kulturbunda ili SS postrojbama, ipak bili tretirani kao neprijatelji države. Dugo, čak i u školskim povijesnim knjigama, nisu prikazana ratna stradanja i golgota mnogobrojnih njemačkih obitelji koje su željele sačuvati imovinu i ostati na svojim ognjištima bez obzira na ratna događanja i stradanja, kako u slavonskim, tako i u vojvodanskim selima i gradovima.

1.0 stilu i motivima u djelima Ivane Šojat-Kučić

Spisateljica Ivana Šojat-Kučić poznata je čitateljskoj publici po raznolikom i bogatom književnom radu. I. Šojat-Kučić autorica je romana *Unterstadt*, *Ničiji sinovi*, *Šamšiel*, *Jom Kipur* te pripovijedaka *Mjesečari*, *Ruke Azazelove*, *Kao pas* i dr. Jedno od njezinih glavnih i najvažnijih djela jest upravo roman *Unterstadt*, koji je postao gotovo sinonim njezina imena jer je ostavio traga kako na osjećku, tako i na čitateljsku publiku u regiji.

Romanom je Ivana Šojat-Kučić prikazala, prikupljajući tumačenja i svjedočenja osječkih Nijemaca, tragediju koja im se dogodila nakon Drugoga svjetskog rata. Vješto, smjelo i odvažno obradila je temu koja je dugo bila prešućivana u socijalističkoj Jugoslaviji. Nikada, do pojave ovoga romana, nije se toliko pažnje posvećivalo žrtvama koje su osim nepravedne sudbine morale zaniijekati vlastiti identitet. Svjesno se u romanu naglašava tuga, melankolija, patnja i stradanje jedne osječke njemačke obitelji, koja iako nevina, mora podleći nasilju osvetoljubive vlasti. Autorica u djelu retrospektivnom fabulom bake Jozefine upućuje čitatelja na lagano razotkrivanje stvari i posljedica koje će se u obitelji dogoditi. Sama Katarina, glavna junakinja priče, svojim nezadovoljstvom i nesređenim životom otkriva kako je uvijek živjela u nekim skrivenim tajnama koje će joj Jozefina otkriti.

Osim u *Unterstadt*, spisateljica i romanom *Ničiji sinovi* te pripovijetkama *Ruke Azazelove* i *Past će sve maske* naglašavala često narušen odnos u brakovima, svade i netrpeljivosti u muško-ženskim odnosima. Osim ružnog nesklada bračnih zajednica, često je naglašena i upečatljiva misao o pobačaju. Ona se proteže četirima generacijama žena u Katarininoj obitelji, no osim u *Unterstadt* spominje se i u drugim djelima. Autorica izvanredno uspoređuje i najteža ratna stradanja koja su se događala u Osijeku tijekom Drugog svjetskog rata s Domovinskim ratom i tako daje povijesni presjek ratne povijesti kroz tumačenja muških junaka. Seid Serdarević upravo naglašava tu jaku povezanost između autorice i njezina grada:

„Osijek u njezinu djelu nije grad slučaj ili puko mjesto događanja, on je, premda to na prvi pogled nije vidljivo, utkan u svaku rečenicu, jer bez osječkih toponima i suptilne melankolije ravnice ne bi bilo ni njenih iščašenih likova, njihovih sudbina koje su neraskidivo vezane i osjećajem življenja u malome gradu u kojem se sve zna, a ništa se ne smije izreći.“

Zanimljivu građu *Unterstadta*, autorica je pretočila i u svoj drugi uspješan roman *Ničiji sinovi*, te time dala čitateljima do znanja što se na kraju zapravo dogodilo s obiteljskom kućom Steinerovih. Osim uspješnih romana, može se reći kako je ovdje riječ o osobi koja pored romana ima i zanimljiv opus pripovjedaka. Kako su romani većinom prožeti obiteljskim tragedijama, pripovijetke ističu životna iskustva njezinih likova u nekim drugim oblicima. Dugi niz godina Ivana Šojat-Kuči bivala je potpuni anonimus o kojemu se nije puno govorilo niti pisalo. No, pojavom ovoga romana i osvajanjem publike, dokazala je kako zaslužno ima mjesto u krugu osječkih i hrvatskih književnika. Dokazala je to svojim predanim radom koji je potvrđen mnogim nagradama. Roman *Unterstadt* osvojio je nagrade poput godišnje nagrade Vladimir Nazor za književnost, nagradu Ksaver Šandor Gjalski za roman godine, Josip i Ivan Kozarac za knjigu godine te nagradu Fran Galović za najbolje prozno djelo zavičajne tematike. Osim književnih nagrada važno je napomenuti kako je redatelj Zlatko Sviben napravio zapaženu istoimenu predstavu prema radnji romana. Osječka i međunarodna publika, koja je na gostovanjima Hrvatskoga narodnog kazališta imala prigodu vidjeti predstavu, mogla je, dakle, i vizualno uživati u adaptaciji ovoga važnog književnog djela.

2. Obilježja i tema romana *Unterstadt*

Unterstadt – roman koji donosi priču o osječkoj donjogradskoj obitelji, prožima sudbinu četiriju generacija njemačke obitelji koja je obilježena sudbonosnim događajima dvadesetoga stoljeća. Vladimir Geiger (2012, 388) opisuje roman riječima:

„Katarina Pavković, koja je prije osamnaest godina otišla u Zagreb na studije, i tamo je, kako to obično biva, i ostala, putuje 1999. petkom poslijepodne vlakom iz Zagreba u Osijek, koji joj je, svjesna je toga, postao tuđ, i po pronalasku starih obiteljskih fotografija, počinju se, nakon što obiteljska prijateljica, baka Jozefina iz Divalentove ulice, otvori i srce i dušu, rasplitati nepoznata, ali poprilično neugodna sjećanja i obiteljska povijest, predaje i tajne.“

Ovaj roman povijesne je tematike s temom Prvoga i Drugog svjetskoga rata te raspada Austro-Ugarske monarhije čime se ukazuje na pad njemačkoga urbanog života u Osijeku. Ludwig Bauer ističe kako je to zapravo roman o sudbini njemačke civilizacije na ovim

prostorima, no prije svega roman o Osijeku u kojemu se fikcija i stvarnost isprepliću u višeznačan čvor. U tom smislu vrijedi citirati ono što je nakladnik Bauer (2011, 157) istaknuo:

„Unterstadt je roman o obitelji i gradu pisan u maniri najboljih i najvećih modernističkih romana. Kroz povijest jednolično govori o dvadesetom stoljeću u višetničkom gradu, diktaturama, pogrešnom izboru strana, o sudbini kojoj se teško othrvati.“

Autorica je nesrećom zatečene glavne junakinje, koje su se skrivale iza lažnih identiteta, duboko poistovjetila sa stvarnim osobama koje su tu istu sudbinu prošle. Gajin Igor je zanimljivo zaključio kako je roman *Unterstadt* i roman povijesti emancipacije. To se može naslutiti povodom toga što se ženski dio obiteljske loze emancipirao prihvaćajući liberalizaciju svojega doba. Nadalje, Gajin (2010, 43) zapaža:

„Kod Ivane Šojat-Kuči ukoliko se pažljivo prati njene junakinje, zapažamo feminističku evoluciju od skandaloznog odlaska u glumište preko pušenja do alkoholiziranja i pobačaja.“

Često se u romanu naglašava obiteljsko prešućivanje i skrivanje tajni unutar obitelji upravo iz razloga sramote koja će u presudnim djelima i utjecati na formiranje glavnoga lika – Katarine. Jedini povijesni dokazi njezina identiteta su skrivene stare fotografije na kojima je stalo vrijeme i koje prikazuju davno zaboravljene osobe. Jozefina koja će stalno otkrivati Katarini detalje, nezaobilazno će spomenuti i logore koji su traumatizirali mnoge iskonske Nijemce iz grada Osijeka. Dunja Detoni (2011, 98) opisuje u svom članku upravo kako su napuštene kuće mjesto sudara svjetova, naraštaja, ideja i ideologija, ali i mjesta na kojima se pojedinci povremeno skrivaju od zbilje gdje prešućujući istinu naoko bježe od povijesti i politike.

U romanu se naglašava i pitanje te osjećaj krivice njemačkog naroda. Tako se stalno ističe kako su Nijemci, koji su ostali na ovim prostorima, često zvani pogrdnom riječi *Švabo* ili *Švaba* i, naravno, uvijek su tretirani najvećim neprijateljima socijalističkoga režima. Upravo iz tih razloga Vladimir Geiger (1994, 29) ističe sljedeće:

„O njemačkoj manjini malo se pisalo i govorilo. Kada su spominjani, bilo je to redovito u negativnom kontekstu. Bila su potrebna puna četiri desetljeća da bi se ozbiljnije na južnoslavenskim prostorima progovorilo o sudbini preko pola milijuna

Nijemaca, do početka Drugog svjetskog rata najbrojnije, najbogatije i najutjecajnije nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji.“

3. Ženski likovi u romanu

Priča počinje sudbinom najmlađe preživjele u lozi obitelji Steiner, Katarinom, koja se iz nepoznatih razloga i nekom telepatijom iz Zagreba vraća rodnom Osijeku. Glavna junakinja uz pomoć kućne prijateljice Jozefine saznaje kako joj majka Marija, s kojom baš i nije bila u dobrim odnosima, umire. U kratkom posjetu, pripovjedačica Jozefina, otkriva Katarini prešućivane tajne njezine obitelji i tako čitatelje upoznaje sa ženskim dijelom obitelji. Viktorija Richter, Katarinina prabaka, opisuje se kao stup bogate velikaške obitelji koja se udaje za Rudolfa Maiera. Viktorija je snažna, obrazovana žena koja se usprkos ratnim događajima, bračnim problemima koji nastupaju nakon dolaska njezina muža iz rata, uspijeva čvrsto boriti s nedaćama života. Ona je neustrašiv karakter koji će i u sretnim i u najtežim trenucima biti prikazana u knjizi kao vječni borac za pravdu. Nadalje, njezine kćeri Klara i Greta obilježit će roman različitim karakterima i pogledima na život, u vječnom sestrinskom sukobu, iako će ih uvijek vezati beskonačna ljubav. Klara, opisana kao lik mekog srca, dobrih osobina i sretnog života u ljubavi, braku i djeci, doživjet će strmoglavi vrtlog nesreće koji će nastupiti u njihovu kuću. Ona će biti žrtva preživljavanja njemačke obitelji na ovim prostorima. Njezin život će se pretvoriti u ulogu kućanice partizana Marka i u ispunjavanje njegovih želja kako bi sačuvala svoju obitelj od pogroma i smrti. Nadasve, to će rezultirati njezinim ludilom, anksioznom depresijom, nepovezanim pričama koje će unuci Katarini uvijek biti nerazumljive. Njezina kćer Marija, vješto prikazana kao kućanica koja vodi brigu o obitelji, stalno će prešućivati i zataškavati mučnu povijest. Iz toga razloga stalno se u romanu prožima netrpeljivost i svađa između buntovne Katarine i savjesne majke. Ono što veže ove ženske likove je prikaz njemačkoga srednjoeuropskog staleža koji je visoko obrazovan, radišan i značajan na ovim prostorima. Te žene su ideali skladnoga obiteljskog doma koje brinu o redu u kući, o mužu i djeci. Kako Ludwig Bauer (2011, 162) navodi:

„Unterstadt - ženska strana donaušvapske povijesti, pripada trećem valu koji artikulira šok generacija koje su odgajane u lažnoj predodžbi o svome porijeklu, ali i slika ženske strane podunavskošvapske povijesti. Ženski su likovi ovdje čuvari građanske tradicije svoga vremena i srednjoeuropskog okruženja.“

Kontradiktornost tom europskom staležu očitovat će se u likovima Katarine i Grete. One se mogu usporediti kao genetikom slične, budući da imaju iste crte ponašanja. Ni Greta, ni Katarina nisu očit primjer ženske radišnosti. Greta je buntovnica muških karakternih crta koja se predaje porocima alkohola, cigareta i svemu što nije dozvoljeno jednoj obrazovanoj ženi. Nadasve i Katarina će se slično prikazati u svjetlu ispijanja piva, praćenim psovka, nemogućim življenjem bez cigareta i bahatim ponašanjem. Baka Jozefina, možda i najvažnija, ulogom pripovjedačice uvodi priču u skrivene tajne, razara mit o dobrom partizanskom društvu, otkriva logore smrti, patnje mnogobrojnih obitelji. Njezina uloga žrtve prikazuje oteti obiteljski ugled koja iako ima razloga za osvetu, jednostavno se miri sa životom i prašta skromno svojim tlačiteljima i progoniteljima.

3.1 Katarina

Katarina je osoba u potrazi za identitetom vlastite obitelji, prikazana u romanu kao prilično neuravnotežena osoba. Ima u sebi velikih talenata koji često ne dolaze do izražaja. Možda upravo to prikrivanje prezimena i svojih korijena, rezultira neodlučnošću, nesigurnošću i nedostatku samouvjerenosti. U romanu ona ističe:

„Čitav sam život živjela sa strancima, s čudacima bez prošlosti. Čitav se život u ovoj kući odvijao isključivo od trenutka kada sam se rodila, kao da prije nije bilo ničega, kao da ih je sve odreda u ovu kuću iz kljuna ispustila neka pripita roda. Svi kao da su se pojavili niotkuda i kretali se nikamo. Izvana prividan sklad, a iznutra ništa, šupljina.”

(Šojat- Kuči: 2009, 53)

Ona je obilježena ulogom žrtve. Tako je od ranoga djetinjstva bila neshvaćena, objekt zadirkivanja i izrugivanja druge djece. Na ulici, nekoć zvanj Crkvena koja je preimenovana u Bratstva-jedinstva, djeca su se igrala rata u kojemu su svi željeli biti partizani dok su se njoj izrugivali i nazivali je *Švabom*, tj. neprijateljem države. Sama se često žalila na tu činjenicu:

„Možda su mi trebali na vrijeme objasniti i činjenicu zašto baka nije pretjerano luda za partizanskim filmovima, Titom i čitavim cirkusom vezanim uz primanje u pionire. Djeca na ulici nisu mi dopuštala da budem partizan, a na riječi pionirske zakletve baka je zdušno okretala očima. Bilo je bolno, gotovo fizički bolno.“

(Šojat-Kučić: 2009, 245)

Sudbinu njezine nesretne ličnosti obilježilo je nesretno djetinjstvo, bijeg od kuće i bolno traganje za istinom do trenutka smrti majke. Kada joj je Jozefina potvrdila istinu njezina podrijetla i sama je priznala:

„Do osamnaeste, do bakinog ludila mislila sam da se prezivam Pavković, a onda sam iznenada doznala da je to, zapravo još uvijek moje prezime samo zaštita od progona, da se u stvarnosti, negdje, u nekom kolektivnom sjećanju nekih, meni godinama skrivenih pokojnika prezivam, trebam prezivati Steiner... „

(Šojat- Kučić: 2009, 323)

3.1.2 Baka Jozefina

Baka Jozefina jedna je od glavnih likova romana koja prepričava i otkriva Katarini detalje golgote njemačkih osječkih obitelji. Skrivajući i prešućivajući istinu, najzad će priznati svojoj slušateljici kakav je ona križni put prošla. Jozefininu će obitelj odvesti u logor Valpovo, gdje će njezin muž biti ubijen, a dijete neće moći preživjeti u takvim uvjetima gladi i bolesti. No, njezinim mukama neće doći kraj. Najzad, kada dođe iz radničkoga logora, kuća u kojoj je živjela u Divaltovoj ulici biti će konfiscirana. Novi stanari ponudit će joj, sažalivši se nad njom, svinjac gdje će se tiho pritajiti i živjeti u uspomenu. Bauer (2011, 163) dobro poentira uspoređujući Jozefinu s Vergilijem:

„Katarinino otkrivanje istine započinje sasvim neposredno nakon majčine smrti, zapravo je njome omogućeno i potaknuto: otkrićem nepoznatih fotografija iz prošlosti, otkrićem zapisa, i tumačenjima koja joj daje majčina prijateljica Jozefina, koja je poput Danteova Vergilija vodi kroz pakao prošlosti.“

Jozefina tipično prikazuje pasivnu osobu u gradu koja živi samo od prošlosti. O novopridošlim ljudima u grad Osijek nema nikakvo mišljenje niti želi da se s ikim od njih druži. Ta vrsta pasiviziranosti često će plašiti i zbunjivati mladu Katarinu koja će za nju izjaviti:

„Nekoć sam, dok bih gledala dokumentarce o nacizmu, mogla točno zamisliti Jozefinu kako s bakljom u ruci stoji okružena gomilom onih pomahnitalih manijaka, kako kliče kamenome orlu i maršira prema Reichstagu“

(Šojat- Kuči 2009, 67)

Zapravo, nevina Jozefina zadužena je da Katarinu preobrati na lijepe osjećaje i shvati činjenicu kako nije smjela ići protiv svojih. Želi ju usmjeriti na oprost i razumijevanje svoje obitelji koja se morala skrivati pod lažnim prezimenom kako bi preživjela u tim gadnim vremenima. Tako je često govorila:

„...svaki, svaki narod ima svoje zločince, pa tako i naš, njemački. Nismo svi krivi, nije baš sve tako bilo, vidjet ćeš jednom kad narasteš...“

(Šojat-Kučić 2009, 254)

3.1.3 Greta

Greta, nasuprot svoga brata Adolfa te sestre Klare, prikazana je u obitelji kao buntovnica koja srlja i korača protiv svojih korijena. Njezina ličnost karakterizira svjesnu ženu europskih shvaćanja u malograđanskoj sredini. Ona ne prihvaća kućanski red, nego prelazi u društvo glumaca i predaje se lutanju u životu poput vagabunda. Njezina majka Viktorija govorit će za nju:

„Onaj meteor, ona modrozeleno svjetlost pojavila se na nebu točno na dan kad nam se Gretica rodila, osamnaestoga kolovoza. Stari govore kako meteori najavljuju rođenje neobičnih ljudi. Careva ili luđaka.“

(Šojat- Kučić 2009, 32)

Suprotstavljanje i lucidnost, Greta će prikazati u skraćivanju kose kako bi si kupila gramofon, na što će joj majka burno reagirati. Greta, „crna ovca“ obitelji Maier pridružuje se partizanima... No, njezina poslijeratna sudbina bit će tipična slavonska, „švapska“ sudbina, tragična i mučna. Pod nerazjašnjenim okolnostima Gretu će odvesti u logor Valpovo gdje će se posljednji put susresti sa svojom obitelji i moliti za oprost zbog izdaje. U mučeničkom logoru biva silovana i ubijena. Iako tragičnim završetkom u romanu, njezin lik ima

najpozitivniju ulogu. Bila je veliki borac za pravdu, kako političkih, tako i socijalnih i društvenih krugova. To se moglo uočiti u riječima koje je upućivala svomu bratu Adolfu, kojega nikada nije podržavala u njegovim velikonacističkim idejama. Taj sukob će kulminirati kada se, nasuprot bratu koji će obući SS uniformu, daje na raspolaganje partizanskim odredima. Među rijetkima bila je svjesna kako Hitlerova politika njezin narod ne vodi dobromu, pogotovo ne Nijemce izvan domovine. Gotovo nikada nije prihvaćala kompromise za uredan kućanski život niti je preuzimala odgovornost kako bi osnovala svoju obitelj. U tadašnje doba, Greta je oličenje slobodoumnoga ženkog lika koji se bori za svoja prava, nošena feminističkom borbom.

3.2 Muški likovi u romanu

U romanu, suprotno ženskim likovima, muške uloge nisu vezane za kuću, obitelj i djecu. Njih povijest veže uz ratišta, izgubljene bitke i borbe za život. Oni često predstavljaju junake koji su bivali žrtvama tuđih političkih ideja. Rudolf, Viktorijin muž, prikazuje Nijemce koji su u Prvome svjetskom ratu stradali u Galiciji. Njegovim likom opisuju se blato, smrdljive kaljuže, rovovi kao pravo svjedočanstvo rata. Porazom Austro-Ugarske monarhije nestala je država u kojoj su Nijemci izgubili sva građanska prava. Iako su bili poraženi, vraćeni Nijemci nisu morali napuštati svoje domove. Ono što dolazi kao vrtlog Drugoga svjetskog rata očitava se u liku Adolfa, Gretina i Klarina brata. Adolf, kako imenom tako i likom, jasno daje na znanje dominaciju političkih ideja nošenih Hitlerovom propagandom. Adolf je zlo u obliku čovjeka koji svoju mržnju prema Židovima i drugim narodima iskazuje neskriveno. On je Nietzscheov nadčovjek koji odvažno oblači SS uniformu i brani njemački narod od pošasti drugih naroda. To je prikaz slavonskih i vojvođanskih Nijemaca koji su se osjećali ugroženo kao nacionalna manjina. Smatrajući da će ih Hitlerova politika spasiti, odvažno koračaju braniti njemačka pitanja. Paralela između Rudolfa i Adolfa, kao oca i sina koji su se borili za svoj narod, pojavljuje se u neodlučnom liku Petera Schneidera, Klarina muža. Peter, obrazovani Nijemac, shvaća ubrzo pogubnost nacističke ideologije vraćajući se jednog dana iz centra Osijeka prema kući. Zapanjen ugledavši u plamenu osječku sinagogu koja je uništena od istih njegovih Nijemaca, zamislit će se:

„A on kao da je tvrdoglavo ustrajao u nakani da raširi taj njezin nedorečeni osjećaj gađenja, sve do dana krajem travnja kada je vraćajući se iz advokature ugledao gordu sinagogu na Komitats-Gasseu u plamenu. Zaista je gledao kako visoki plamen crnim oblizuje Kuću židovskog, ali ipak i nekako njegova Boga. Zagledao se i u samo dva ulaza udaljeno kazalište u kojemu će dva tjedna poslije glumačka trupa igrati Horstov Raj na zemlji.“

(Šojat-Kuči 2009, 217)

Peter je oličenje dobra, ali završit će kao žrtva koja će tek uslijediti. Nakon osvete partizanskih četa po Osijeku, Peter će predstavljati nevinu osobu koja će stradati samo radi prezimena. Muške osobe u romanu kako je i u životu bivalo u kućama osječkih Nijemaca zaista prikazuju podjele interesa i proturječja tadašnjem nacističkom ludilu. No, ono što je bitno jest prikaz sudbine i osvete tim istim ljudima koji nikomu nisu načinili zlo.

3.2.1 Rudolf

Rudolf, nekoć brižan, šarmantan i lijep Viktorijin muž pretvorit će se nakon povratka iz rata u neizlječivog alkoholičara koji će svoj život okončati vješanjem. Ono što njega čini zanimljivim u romanu jest njegovo vizionarsko ponašanje koje će na kraju rezultirati istinom. Tako bi često obraćajući se svomu kumu Franceku, s kojim je ispijao *šnaps*, jasno davao do znanja kako žene nisu upućene u ratna zbivanja te da im je mjesto samo u kućanskim poslovima. „Glupo žensko!“, promuklo je uzviknuo. Lice mu je bilo bolesno žuto, pokriveno grimiznim mrljama kao kakvom kožnom bolešću. „Glupe žene! Ništa im nije jasno! Ne vide dalje od svog blesavog napudranog nosa!“ Okrenuo se prema Franceku, nacerio i nalaktio na stol kao da mu treba nešto povjerljivo objasniti. „Žene čitav život samo rađaju djecu, peru, spremaju i skupljaju porculanske figurice. Pogledaj!“, prešao je rukom preko vitrina s Viktorijinim figuricama. „Čitava menažerija, pastoralni prikazi! Bože sačuvaj! Kao da je to život! Kao da je život takav! Ne znaju one što su rovovi, kako je to kad ti ona gadarija od topovskog taneta proleti između obrva! Njima su to huncutarije! One te ne pitaju zašto si se stvarno napio, zašto više voliš biti pijan nego normalan, nego se ljute kada se kući vratiš pijan! Kažu: smrdiš. A ne znaju što je smrad! Svijet se mijenja, ženo!“, pogledao ju je kao da se iznenada, odjednom otriježnio, čak mu se ni glava nije više klatila. „Seljačine nas zapljuskuju s južnih obala i prašuma, donose svoje lude, nakaradne običaje, nameću ih, ne

prihvaćaju naše, ničije! U kakvo ćeš vražje kazalište ići kad ga zatvore? Ha? Kad budu rekli da im kultura ne treba?“

Ove vizionarske riječi Rudolfove navješćuju svojevrsan sukob civilizacija, odnosno sukob socijalnih identiteta koji se doista dogodio. Doduše nakon Prvog svjetskog rata nije izbivao toliki jaz i sukob među različitostima. No, autorica svjesno dokazuje u romanu Rudolfovim izjavama upravo ono strašno što će se dogoditi nakon Drugog svjetskog rata; svjesno protjerivanje, useljavanje mještana koji s brda bez kulture i običaja dolaze u ugledne i bogate njemačke kuće. Taj povijesni događaj trajno će, osim strukture stanovništva, promijeniti način života na ovim prostorima.

3.2.3 Adolf

Nijemci su u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj bili organizirani u Njemačku narodnu skupinu (Die Deutsche Volksgruppe) po strogo vodstvenim načelima po uzoru na Treći Reich. Na početku Drugoga svjetskog rata nacistička je promidžba bila iznimno jaka i učinkovita. Nacizmu su se, iz različitih pobuda, priklonili i mnogobrojni Nijemci u NDH, pa i osječki Nijemci. Takav je u romanu bio i Peter Schneider, Katarinin djed i Adolf Maier, brat Katarinine bake Klare. Nečasna uloga pojedinih osječkih Nijemaca u progonu i uništenju osječkih Židova tijekom rata prikazana je kroz sudbinu Klarine prijateljice Rebeke (Beke) Weisman. Tako je Adolf primijenjivao riječi mržnje: „Čiste svijet. Čiste ga od taloga i smeća“ i dalje se cerio Adolf. Zaludenost nacističkom ideologijom oštro je osuđivala razumna sestra Greta koja je uvijek i bivala zavađena sa svojim bratom, govoreći:

„Ti više nisi smeće, više nisi prozirni, mali bljutavi crv, nego si Ubermensch! Pomahnitali je manijak pucnuo prstima - cak!, i odnekud su, iz nekog podzemlja odjednom ispuzali sve sami nadljudi!“

(Šojat-Kuči 2009, 78)

Pomahnitalost vraćanja Bizmarkove Njemačke, u očima napaćenog naroda, pripisivala se Adolfovu zanosnom ponašanju: „Antun se već pentrao po kožnatome dvosjedu iznad kojega je Adolf objesio nemuštu kič-reprodukciju gorde Germanije pogleda uprta u planine.“ Težina i mučnost njemačke ideologije koja će se provoditi nad židovskim narodom jasno ukazuje na Rudolfove izgovorene riječi: „U tenjsku Mitnicu, a kada ih skupe... A ima ih, ima...“, coktao je, kreveljio se i tresao glavom. „Kada ih sakupe, onda ih sve lijepo strpamo u

vlak i pravac“, podigao je ruku ispruženim ukočenim dlanom pokazao prema Dravi, negdje, prema sjeveru, pravac Budimpešta, a dalje Bog će znati. Neće moja sestra imati posla sa Židovima! Traži od mene što god hoćeš, ali to ne! Nikad više!“

(Šojat-Kučić 2009, 228)

4. PODRIJETLO OSJEČKIH NIJEMACA

Pravo podrijetlo njemačkih doseljenika nije uvijek moguće utvrditi. Scherer Anton objašnjava kako obično dolaze u srednjem vijeku pod imenom Sasa (Sachsen), a kasnije pod imenom Švaba (Schwaben). Nove etničke skupine nastale stapanjem sunarodnjaka iz različitih njemačkih i austrijskih krajeva, generacijama pod utjecajima drugih naroda i kultura, stekle su niz novih obilježja i svaka je skupina postala nova. Germanska prisutnost na ovim prostorima bilježi se od migracijskih kretanja u kasnoj antici, nadalje u srednjem vijeku te do najnovijeg doba (Scherer 1999, 5).

U romanu Viktorija ističe Rudolfu, u jednoj od svađa, kako su i oni samo bez obzira na njemačku pripadnost doseljenici koje je najviše Marija Terezija naseljavala na ove prostore radi iskorištavanja močvarnih prostora u plodne oranice. Osim zemljoradnika, u Osijeku su se nastanili i tesari, trgovci, zanatlije i mnogi drugi koji su bili prijeko potrebni u samom gradu. Viktorija u svom bijesu ističe: „I vaše očeve je netko dotepao amo“, hvatala je zraka da nastavi monolog pred muškarcima koji su ostali bez riječi. „Ah, da se sjetim... nije li vaše i moje očeve i djedove ovamo namamila Marija Terezija? Ha, gospodo fina i uvažena, nije li? Tvoj je pokojni otac, Bog mu dušu sačuvao, veleuvaženi gospodin Hobbler bio tesar, ako se ne varam. A njegov se otac u Unterstadtu nasukao tamo negdje početkom prošloga vijeka. Je li tako?“, Francek je kimao kao žedno štene. „Ne znam samo odakle se dokotrljao, iz Bavorske ili Donje Austrije...“ (Šojat-Kučić 2009, 101).

Nadalje, Scherer Anton, proučavajući Nijemce, istražuje doseljavanje koje se u ove krajeve veže za doba oslobođenja Panonije pod turskim jarmom. On naglašava: „Prvi val njemačkoga stanovništva zaposjeda opustjela i slabo naseljena područja Banata, Bačke, Baranje, Srijema i Slavonije nakon turskog povlačenja s tih teritorija, tj. nakon potpisivanja mirovnih ugovora u Srijemskim Karlovcima godine 1699. i Požarevcu 1718. godine. Slijede tri veća vala tijekom 18. stoljeća, a nove skupine pristižu sredinom i potkraj prošloga stoljeća. Prve skupine dolaze iz raznih njemačkih pokrajina (Württemberg, Lotaringija, Hessen,

Baden, Alzas, Bavarska...), dok one iz prošloga stoljeća uglavnom čine već Nijemci koji su neko vrijeme živjeli na teritoriju današnje Mađarske (Scherer1999, 13). U 18. i 19. stoljeću ne bilježe se značajne promjene, osim naseljavanja njemačkih feudalaca. Oni najčešće dolaze iz kolonizirane Bačke i Banata. Radnu pokretačku snagu Nijemci će uspostavljati u napuštenim selima i gradovima. Bit će zaštitni znak vrijednog i pravog odnosa prema radu te će značajno pridonijeti razvitku ranoga kapitalizma u baranjskoj regiji. Najčešće će se njihova obrtnička ili zemljoradnička zanimanja prenositi obiteljima kroz više generacija. Tako će se stvarati poznata i uvažena imena koja će se godinama bilježiti tradicijom. Osim važnoga industrijskog stvaranja u gradu Osijeku, podunavski Nijemci zabilježit će jak utjecaj na kulturnoj i društvenoj sceni. Tako sačuvane običaje od zaborava prenijet će na ove prostore. Osnovat će svoje tiskare koje će tiskati novine i knjige na njemačkom jeziku. U samom likovnom stvaralaštvu pojavit će se imena poput Adolfa Waldingera i otvorit će se značajna risarska škola Huga von Hötendorfa. Nadalje, osnivat će se kina i mnogi drugi objekti financirani od strane njemačkog stanovništva. Koliko će njemačka kultura biti jaka na ovim prostorima, vizualno, predstavit će i arhitektura koja je preslikavala zapadni stil gradnje – secesiju. Činjenicu koliko se Osijek zasniva na njemačkoj i kulturi drugih naroda, svjedoče nekadašnje tvornice, kulturne institucije, industrije koje danas više nema te znamenita imena. Osijek je zahvalnost svojim nekada značajnim građanima odao počast nazivajući svoje raskošne ulice njihovim prezimenima. Tako će se slučajni prolaznik često zapitati tko bi mogao biti Reisner, Divaldt, Jáger, Huttler i mnogi drugi.

5. ESSEKERSKA KULTURA

5.1 Odrednice Essekerske kulture

Specifična „Esekerska“ kultura bila je zaštitni znak grada Osijeka. Tu kulturu su obilježavali nekadašnji stanovnici hrvatskoga, mađarskog i njemačkog podrijetla. Karakteriziralo ju je odgoj, lijepo ponašanje, glazba, književnost, koncerti, odlazak u kazalište, oblici komunikacije. Tako se grad Osijek pretapao u srednjoeuropski grad, kao jedan od rijetkih koji je bio bogat tolikom multikulturalnošću.

Nakon Rimskoga carstva, turskog Osijeka, nove migracije u stvaranju Austro-Ugarskog carstva, obilježit će grad njemačkom i austrijskom kulturom. General Eugen

Savojski, značajna povijesna ličnost, imat će značajnu ulogu formiranja migracija na ovim prostorima. Velimir Petrović ističe važnost rekulturalizacije na ovim prostorima: „Novu rekulturalizaciju moglo se generirati jedino planskim migracijama stanovništva. S periferija imperije: Schwarzalda, Slovačke... Nijemci (Švabe ili Donauschwaben), Slovaci i Rusini stvaraju kulturalni amalgam, koji u prepletanju (i krvnom!) s mađarskim supstratom preko Mađarske vodi dunavski put – i ranijih osvajača, i potonjih kulturalizatora – i, najzad, s hrvatskim stvara onaj supstrat koji nazivamo *esekerskim*.“ (Petrović 1996, 97).

Esekerska kultura kulminirat će na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Tako će se po uzoru na srednjoeuropsku kulturu stvarati stilovi poput *biedermaijera*, tzv. *Altdeutsch* i *Jugend-stil*. U arhitekturi, secesija će prikazati visoko građansko društvo i tradicionalne esekerske domove koje čine grad. Bitan pokazatelj esekerske kulture obilježiti će se i u kućnim predmetima poput pribora za jelo, muzejskih vitrina, odjeće, načinu odjevanja. Taj vječni prikaz urednosti i održavanja kućanskog reda obilježiti će i Katarina u opisu svoje majke i njezine radišnosti:

„Tad sam se sjetila dnevne sobe i vitrine u kojoj je mama čuvala svadbeni kristal: kristalne čaše za šampanjac, šamplice i ogromnu kristalnu pepeljaru, jedinu koju nije imala srca baciti. Oduvijek mi je, još otkad sam bila djevojčica, bilo smiješno to mamino muzejsko izlaganje kristalnoga kiča kojim se nitko nije smio služiti. Otišla sam u dnevnu sobu i pomaknula klizno staklo vitrine, koja se otvarala dvaput godišnje, prije Uskrsa i Božića, kako bi se kristal oprao i odmah vratio nazad.“

(Šojat-Kuči 2009, 49)

5.2. Essekerski jezik i govor

Višejezičnost u Osijeku u ono doba bila je sasvim normalna pojava. Građani različitih vjera i kultura slagali su se i upravo je zanimljiv taj višestoljetni zajednički suživot. U vrijeme austrijske dominacija njemački jezik bio je najzastupljeniji na području Slavonije. Tako se i u gradu Osijeku njemački koristio kao materinji jezik, a najviše novina poput *Die Zeit* ili *Die Drau* su se tiskale na njemačkom jeziku. Sugrađani drugih vjerskih i nacionalnih manjina pod utjecajem materinskoga jezika, mađarskoga, hrvatskoga ili srpskoga, često su pravili pogreške nedovoljnim poznavanjem njemačkoga jezika. Na taj način stvorio se poseban dijalekt i govor koji ni pravim Nijemcima neće biti jasan. Branko Kuna navodi primjer posebnosti i originalnosti osječkoga govora: „U osječkom šatrovačkom govoru Binderova doba dva

sufiksa hrvatskoga i mađarskoga podrijetla bila su vrlo plodna, to su -ika: lembika (cijeli kruh), mončika (djevojka) i -oš: lemboš, cugaroš. Tako se pomoću tvorbene jedinice -ika izvode nazivi brojnih osječkih javnih prostora: Donjika (Donji grad), Pampika (Pampas), Štrosika (Strossmayerova ulica), Kopika (Copacabana) ili sa -oš: slamboš (sladoled), bicoš (bicikl), rodoš (rođendan)“ (Kuna 2007,115).

Esekerski govor je tako jakim bavarskim i njemačkim dijalektom bio čvrsto ukorijenjen u gradu do kraja Drugoga svjetskog rata. Vjerodostojnost i uporabu ovog stila I. Šojat-Kučić prikazala je i u knjizi primjerima:

„Odložila sam fotografiju natrag na nahtkastl i osvrnula se oko sebe.“

(Šojat-Kučić 2009, 44)

Često se i danas upotrebljuju njemački izrazi koji su prevedeni na hrvatski. Tako se u uporabi i sad mogu čuti nazivi za pokućstvo poput nahtkasla, hoklice, escajga ili nazivi soba poput šlafcimer, vancimer ili špajzecimer. Koliko je utjecajna bila njemačka kultura očituje se, osim u govoru, i u kulturi i načinu kuhanja. Tako u romanu Jozefina često spominje Katarini njezine omiljene „kraucvekle“. Na ovim prostorima ostale su i dalje voljene šufnudle, šne-nokle, griz-štrudle.

Često se u romanu opisuje i stil oblačenja. Jozefina objašnjava kako se Greta „abšminkovala“ i oblačila u „hozentregerima“ i izgledala je „herclih“. Na području Osijeka bivalo je čak sedam jezičnih zajednica u kvartovima Gornji grad, Donji grad (Unterstadt), Novi grad, Tvrđa, Retala, Kišdarda i Derfl. Velimir Petrović u opisu esekerskog pravila naglašava: „Za Esekere je karakteristično da im izgovor varira od govornika do govornika, ovisno o tome koliko je bio jak utjecaj materinskog dijalekta, jezika u dodiru i njemačkog jezika kao nastavnog predmeta. Fonetski karakter hrvatskoga latiničnog pisma važi za esekerski dijalekt samo djelomično, pa hrvatski čitatelj nema mnogo koristi od pravila 'čitaj kako je napisano' ako ne poznaje dovoljno razgovorni ili standardni njemački jezik jer hrvatska slova predstavljaju esekerskim tekstovima njemačke glasove čija kvaliteta ovisi o okruženju (Petrović 2008, 6).

Nakon Drugoga svjetskog rata drastično je u gradu opala uporaba njemačkoga i esekerskog govora i pisma. Danas tek pojedinci ponekad i rijetko upotrebljavaju ovaj govor u svojim domovima, čisto da se ne bi iskorijenio od zaborava.

6. OSJEČKE ZNAMENITOSTI

6.1 Osječka secesija

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća nastupa u Beču doba secesije u graditeljstvu, poznato zbog protivnosti akademizmu i povijesnim stilovima, razvijajući dekorativne oblike izuzetne maštovitosti, oslanjajući se na solidne umjetničko-obrtničke izvedbe. Povjesničar umjetnosti Matko Peić smatra osječku secesiju izuzetnim ansamblom elemenata arhitekture. Opisuje ju kao primjer konvencionalnih konstrukcija, idealnih koncepcija uz klasičnu raspodjelu prostora interijera. Geometrijske i florealne ukrase, kao i kamene maske i glave na pročeljima zgrada načinio je većinom osječki obrtnik Anschau (Plevnik1987, 64). O toj istoj secesiji Ivana Šojat-Kučić progovara kroz lik Katarine i to o realnosti i očuvanosti kuća:

„Po zapadnoj Europi, u civiliziranome svijetu ljudi organiziraju seminare o secesiji, čuvaju secesijska pročelja kao nacionalno blago, a nama se ta ista secesija urušava na prolaznike!“

(Šojat-Kučić 2009, 231)

Prema izvorima Zlate Živaković-Kerže zapaža se: „Izgradnja sjeverne strane produžetka Kapucinske ulice (Europska avenija) određena je 1901. godine propisima Građevnog reda za gradove Osijek, Varaždin i Zemun u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji.“ Građevna osnova sadržavala je položajni nacrt pročelja, tlocrt svake etaže i pojedinog dijela zgrade. Vlasnici novoizgrađenih kuća sklapali su s općinom Slobodnoga i kraljevskog grada Osijeka ugovor po kojemu je dogovorena kupoprodajna cijena i način isplate za dogovorenu površinu stambenog objekta. Obveza svakog kupca bio je dvogodišnji rok za izgradnju stambene zgrade sa secesijskom fasadom. Zgrade su po osobnoj volji vlasnika gradilišta mogle imati jedan ili više katova (Novaković-Kerže2008, 34). Nakon iseljavanja njemačkoga stanovništva, autorica romana skromno naglašava sudbinu tih imponantnih zgrada:

„Strašno i po dva stoljeća stare, gorde kuće nekadašnjih donjogradskih majstora, trgovaca, odvjetnika, liječnika, profesora, topli domovi ljudi zahvaljujući kojima je Essek, premda geografski u 'pripizdini', neprestano zapravo bio djelić 'mitteleuropskoga duha' sada su se raspali na očigled. Gulila im se koža, djelovali su

dezorijentirano, kao da više ne mogu držati okomicu. Crni od vlage, kao križoboljni starci ispretumbanih kraljeznica, krovovi su se uvijali i crnjeli. Valjda od vlage, financijske nemoći onih kojima su još kako-tako čuvali glave.“

(Šojat-Kučić 2009,231)

6.2 Nekadašnji Gradski vrt

Simbol nekadašnjega grada Osijeka, pored mnogo zelenila i raskošnih parkova, činio je i Gradski vrt. Bio je uređen kao i mnogobrojni parkovi u francuskom stilu. Bio je šetnica za odmor i rekreaciju te tako nadaleko poznat bio je zaštitni simbol i ljubav samih Osječana. Najčešće bi bio posjećivan tijekom ljeta gdje su se građani odmarali u zelenilu i hladu raskošnih stabala. Pored samog vrta nalazila se i zgrada streljane koja se nalazila na ulazu i imala je lijepu plesnu dvoranu te gostionicu. U romanu I. Šojat-Kučić postoji opis šetnji tadašnjih građana po Gradskom vrtu:

„Godinu su dana Viktorija i Rudolf hofirali i 'vodali se' po zelenilu Gradskoga vrta, gdje su se jedne nedjelje i upoznali, subotom odlazili na balove koji su se redovito održavali u dvorani smještenoj na ulazu u osječki Schonbrunn, kako su Osječani od milja nazivali svoj najraskošniji park.“

(Šojat-Kučić 2009,28)

Živaković-Kerže (2008,19) u osječkim svašticama opisuje zanimljiv podatak o Gradskome vrtu: „Od 1911. Gradski je vrt, s 370 drvenih pločica (sa stručnim latinskim i hrvatskim imenima) na drveću, služio i kao botanički vrt. U njemu se svake godine redovito održavao cvjetni korzo.“

Koliko je Gradski vrt sugrađane činio sretnima donose i česti opisi zaljubljenih parova u romanu. Tako se, poslije opisa Rudolfova i Viktorijina zabavljanja, priča nadovezuje i na kćer Klaru te njezin odlazak s mužem Peterom u park. I. Šojat- Kučić naglašava sadržaje Gradskog vrta:

„Kada im se nije dalo do kazališta, gdje su po sezoni znali uprizoriti i četrdeset novih predstava, Peter i Klara odšetali bi, ruku pod ruku, polagano do Gradskoga vrta, ondje slušali redovite koncerte vojnih ili vatrogasnih limenih orkestrara, sudjelovali u balovima, gledali šahovske i streljačke turnire, ili jednostavno, 'bauljali' prostranim alejama.“

Nažalost, kako je Drugi svjetski rat uništio grad tako je nestao i nekadašnji dragulj koji je činio grad. Ostavština koja se veže uz nekadašnji Gradski vrt sačuvana je u obliku zdenca Pejačevićevih, koji se i nalazio u nekadašnjem čuvenom osječkom parku.

6.3. Njemački dom

Drugi svjetski rat na području baranjskih krajeva rezultirao je i poticao širenje njemačke kulture i jačanje nacionalne svijesti. Tako, nasuprot Kulturbundu u Osijeku, gradila se zgrada koja je financirana Hitlerovom politikom. Nalazila se na križanju današnje Istarske i Trpimirove ulice te Vukovarske ceste. Zgrada je sagrađena nalik arhitekturi Trećega Reicha. Pričalo se kako bi ovaj Njemački dom bio glavni kulturni centar na području Baranje i povezivao bi se do Zemuna. Zgrada je imala puno sala i pozornica koje su trebale služiti za priredbe kulturnoga i političkog sadržaja. Njezin ulaz bio je povišen s kojega su se mogle promatrati vojne parade i mimohodi. U romanu Unterstadt prepričava se početak rata te vojne parade:

„Beograđanima je doduše bilo 'malo' bombastičnije, budući da im je Travanjski rat, jugoslavenska verzija blickriga, grad djelomično pretvorio u oranicu, no Osječani su zato imali vojnu paradu. Vojnici, čitava kolona besprijekorno 'zbigecanih' muškaraca u odorama, na motorima u prikolicama, u džipovima, u krcatim kamionima.“

(Šojat-Kučić 2009, 212)

Nakon završetka rata, Njemački dom je pretvoren u tzv. Radnički dom koji je služio komunističkoj partiji. Iskorišten je za održavanje kazališnih predstava, filmskih projekcija i nastupa raznih kulturno-umjetničkih društava. Dugi niz godina neodržavanja te nezainteresiranost gradskih vlasti za obnovu zgrade rezultirao je da je Radnjak, kako su ga Osječani zvali, postao gotovo nefunkcionalan. Jedno vrijeme se čak uprava Narodnog sveučilišta htjela prihvatiti obnove uređenja Radničkoga doma. Namjera je bila obnoviti zgradu i namijeniti ju raznim sportskim, boksačkim događajima, opernim izvedbama i sličnim manifestacijama. No, zgrada je srušena. To je tek svjedočanstvo o tomu kako različiti režimi ne trpe tuđe kulturne, vjerske i druge institucije. Predpostavlja se da je zgrada zato i srušena, budući da su je nacisti sagrađili, iako je u ono vrijeme smatrana građevinskim čudom.

7. RAĐANJE NACIONALIZMA

7.1 Kulturbund

Kulturbund je predstavljao njemački kulturni savez u koji su se jugoslavenski intelektualci njemačkih korijena udruživali. Ovo udruženje je imalo prvenstveno svrhu očuvanja i razvijanja nacionalnoga identiteta. Osnivane su knjižnice, obrazovani svećenici i učitelji koji su obučavali njemačku manjinu na njemačkomu jeziku. Osim toga, na buđenje njemačke kulture utjecao je i gospodarski napredak ove skupine. Najčešće bi se prevodila i čitala djela Schillera, Goethea i drugih značajnijih njemačkih pisaca. Sam osnutak dogodio se 1924. godine u Novom Sadu. Ovo je udruženje, kao i svako drugo, prolazilo razne faze razvoja, a nerijetko bi bilo i zatvarano od strane vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Vlada bi ponekad zabranjivala rad Kulturbunda i plijenila svu imovinu. Kulturbund bi okupljao mrežu vojvođanskih i slavonskih Nijemaca, no odaziv bi bio malen. Nagli rast i uspon uključivanja njemačkih aktivista u program dogodit će se ratne 1939. godine. Budući da se Adolf Hitler pojavio kao izbavitelj njemačkoga naroda iz potlačene ugroženosti u jugoslavenskom režimu, mnogi će velikodušno pristati na jačanje Kulturbunda, ali u negativnom kontekstu. Tako će i Peter Schneider, nikad njemački nacionalno orijentiran, pristupiti Kulturbundu, prilikom čega je zabilježeno:

„Konačno sam učinio ono što sam odavno trebao učiniti! Davno sam još trebao poslušati Adolfa... Znaš, i tvoj suprug je u Kulturbundtu!' Bio je ponosan kao malo dijete, kao blesavi pučkoškolac koji rasteže hozentregere i svečano priopćava majci i ocu da je konačno najbolji u mnogobrojnom razredu.“

(Šojat-Kuči 2009, 154)

Ovu naglu odluku žena Klara neće baš odobravati, budući da je u sebi skriveno osjećala neko čudnovato negodovanje. To će potvrditi i izjavom:

„Oduvijek je bio idealist, zato ga valjda toliko i volim', objašnjavala je Klara Greti kao da se ispričava. Jer bilo joj je gotovo neugodno, osobito zato što je i sama uspjela vidjeti u što se posljednje dvije godine prometnuo pokret koji je trebao biti svjetionik velike njemačke kulture, a nakon što se u njega uselio duh Trećega Reicha onoga, kako ga je Greta zvala, histeričnoga kolerika Hitlera.“

(Šojat-Kuči 2009, 154)

Na početku rata, većina Nijemaca je ponosno vjerovala kako će ih Goebelsova propaganda i nacionalistička ideologija spasiti. Vladimir Geiger ističe: „Kulturbund se preko noći pretvorio u političku organizaciju Folksdojčera. Privremene organizacije Njemačke u Jugoslaviji smjesta su se ukopčale u njemačku ratnu privredu. Njemačka manjina organizirala se čitavim nizom naredbi odozgo, odvojeno od ostalih naroda, privilegirana i isticana, kao vladajuća rasa“ (Geiger 2002, 43). Većina muškaraca se odmah priključila SS odredima i Gestapu te su služili kao policijska vojska po raznim zemljama. Čak su i privodili Nijemce koji nisu htjeli sudjelovati u ratu i prisilno ih odvodili na ratišta. Tako se i u romanu Adolf ocrta kao ponosni Nijemac koji je odmah pristupio slavonskim odredima:

„Već početkom svibnja Adolf je na sebe navukao mrku odoru slavonske SS- postrojbe i časničke čizme, tako da je 25. svibnja uzdignute glave kao počasni uzvanik mogao prisustvovati osječkoj proslavi NDH, čavrljati s gradskim načelnikom Vukovcem i kapetanom, Vojnim načelnikom Šimunom Blaževićem.“

(Šojat-Kuči 2009,219)

7.2 Politička opredjeljenja Nijemaca u Jugoslaviji

Miran život Nijemaca na području Jugoslavije prekinuo je san o osnivanju velike europske Njemačke koja će zavladata cijelim kontinentom. Tako se i iz sasvim bezazlena kulturnog programa Kulturbunda razvilo buđenje nacionalnoga osjećaja njemačke narodne skupine. Naglo se počela istraživati njemačka povijest, pisani su udžbenici na njemačkom jeziku te se javljalo i pjesništvo. Ovakvo ponašanje ne čudi budući da su podunavski Nijemci kao manjina često bili potlačeni. Tomu u prilog svjedoči i povijesna činjenica kako je biskup Josip Juraj Strossmayer na području Slavonije svim sredstvima od Nijemaca htio načiniti Hrvate. Potiskivao se njemački jezik i nametala hrvatska gramatika i književnost. Tako Anton Scherer navodi da su još 1938. godine Nijemci od biskupa Akšamovića zahtijevali Božju službu na svomu jeziku u katoličkim njemačkim općinama. Iz tih razloga ne čudi jačanje nacionalne svijesti gdje je vođa Adolf Hitler obećao spas svojem narodu od pritiska drugih naroda. Tako su se mnogi Nijemci upravo tih ratnih godina vratili svojoj nacionalnosti. Iako su mnogi i zaboravili govoriti njemački jezik, jasno su deklarirali svoju pripadnost. Mnogi

Folksdojčeri koji su smatrali da je Hitler nepobjediv odvažno su pristupali njemačkim trupama i vojsci. No, dio njih koji su vjerovali da taj rat i njemačka propaganda ništa dobro ne donose odbijali su poći u rat i izbjegavali su odlazak na istočnu frontu. Primjer je i u romanu lik Petera Schneidera koji se priključuje Kulturbundtu i podržava jačanje njemačke kulturne svijesti. Nakon očitog zla koji će Nijemci provoditi i u Osijeku, paleći židovske sinagoge, odvođeći mnoge osječke Židove u logore te konfiskacijom njihovih kuća, opredijelit će se za ostanak uz svoju obitelj, te će govoriti:

„Pošten čovjek vazda odabire stranu, neku ideju za koju je spreman potonuti i u samo grotlo pakla, od koje ne odustaje, a ja ne znam za što bih se uhvatio. Grozno mi je, samo se klatim, kao slabić, kao, ma kao list na vjetru, ništarija! Nijemac sam, Klarice moja, ponosan na svoje podrijetlo, na krv koja mi teče venama, a opet... Nijemci s onim ludim diktatorom na čelu čine zlo, kao da su preko čitavoga svijeta prevukli velik mračan kazališni zastor i stid me, u mišju rupu bih se sakrio. Ne želim glasno priznati, ali Greta je u pravu, pravda ne ubija ljude po parkovima, ne odvodi ih u logore. Ali ni oni, Gretini, oni koje tvoja sestra sve otvorenije zagovara, ni oni nisu ništa bolji. Ni njima ljudski život ne vrijedi ni pišljiva boba! Pa djecu su carevi pobili, sjeme su im zatrli! Jesi li čula priče ruskih emigranata! Revolucije su čudovišta, ne treba nam to! Ne znam kamo bih, ne znam s čime bih pristao potonuti!“

(Šojat-Kuči 2009, 276)

Često su se tako izdavale mjere i drakonske kazne Nijemcima koji nisu htjeli potonuti u nacističkom ludilu. Kao neprijatelji države bivali bi kažnjeni strijeljanjem i primjerom drugima kao poruka o izdaji domovine. Pasivan stav prema uključivanju u rat na prostoru bivše Jugoslavije dovodi do, kako Vladimir Geiger (1997, 25) istražuje, osnivanja partizanske čete Ernst Thalman. Njihov pasivan stav prema njemačkim i komunističkim režimima kao i lokalnim nacistima ostat će zabilježen na ovim prostorima od početka do kraja rata.

8. KONFISKACIJA

Njemačka su imanja ubrzo u Osijeku bila izložena tzv. Odluci o prijelazu u državno vlasništvo neprijateljske imovine. Tako su se vlasti poigravale s vlasništvom uglednih obitelji. Najčešće bi nedužni i nevini Nijemci bili podvrgnuti kaznenomu postupku, a njihova imovina bi bila trajno oduzeta.

Zanimljiv primjer je obitelj Šeper koja je bila čuvena po svojoj pivovari i tradiciji uspješnog poslovanja. Iako je pivovara radila i proizvodila pivo za potrebe jugoslavenske armije i mornarice, zbog njemačkoga podrijetla, komunističke su vlasti oduzele Šeperima svu imovinu. Mučna konfiskacija dogodila se i glavnim junacima romana Steinerima gdje se opisuje halapljivost susjeda i požuda za useljavanjem u bogatije njemačke kuće. Jozefina opisuje Katarini događaje kojih ona nije bila svjesna te koji je vječno ostavio traga na njezinu obitelj. Tako opisuje susjeda Dragana koji se trajno uselio u njihovu kuću, zahvaljujući blagonaklonosti Titove države. Navodi Jozefina:

„Nije htio ući u najveću, jer je znao da bi je morao dijeliti s drugim obiteljima, ali ni najmanju, nije se htio gužvati. Odabrao je kuću Steinerovih, kuću roditelja tvoga oca.“

(Šojat-Kučić 2009, 321)

Iščitavajući stranice romana dolazi se do podataka da se susjed Dragan uselio, te je imao ovlasti maltretiranja obitelji Steiner. Tako Katarina doznaje da je susjed Dragan smjestio njezinu obitelj u drugu kuću, u jednu sobicu gdje se već useljeni partizan izivljavao i iskaljivao na njezinoj baki Klari koja će poslije doživjeti živčani slom. Osim Draganova primjera, u romanu se opisuje i Katarinin susjed Marko koji se isto tako našao u otetj švapskoj kući:

„Marka,tog 'malog dotepenca', kako ga je baka Klara ponekad posprdno nazivala, a čiji su se roditelji još kao sitna djeca vlakom bez voznog reda odmah nakon rata dokotrljali s nekog kamena, hercegovačkog ili imočanskog. S bratom, dvije sestre i roditeljima živio je u dvorišnome stanu kuće iz koje je obitelj osječkih Švaba istjerana u kasno proljeće 1945. i potjerana u neki partizanski logor ili 'natrag Hitleru'.“

(Šojat-Kučić 2009, 306)

Geiger (1997, 41) navodi podatke koji su zastrašujući: „Konfiskacija posjeda njemačke nacionalne manjine u Jugoslaviji rezultira zemljišnim fondom: U Srbiji je oduzet posjed od 193 ha, u Vojvodini 68.035 posjeda površine 389.256 ha, u Hrvatskoj 20.457 posjeda površine 114.780 ha, što ukupno iznosi 97.720 posjeda... Osim toga, kolonistima je, prema nepotpunim podacima, na teritoriju Vojvodine i Hrvatske potpuno besplatno dodijeljeno: 72.158 stambenih zgrada s cjelokupnim kućnim inventarom, 58.455 gospodarskih zgrada. Od poljoprivrednog inventara kolonisti su dobili oko 150.000 grla stoke, oko 200.000 komada poljoprivrednog alata i strojeva, uz to, primili su u prvo vrijeme više od 48.000 tona živežnih namirnica, kao i početnu novčanu potporu.“

9. RADNI LOGORI

Radni su logori u Jugoslaviji, nakon Drugoga svjetskog rata, predstavljali novo poglavlje u povijesti južnoslavenskih Nijemaca. Većina koja nije sudjelovala u ratnim zločinima i koja je htjela ostati na svojim ognjištima, nije ni slutila kako će se povijest poigrati s njima. U novonastaloj jugoslavenskoj državi, ubrzo su slijedile konfiskacije, osveta i upućivanje u logore gdje su mnogima životi bivali okončani. Očit primjer nasilnoga i osvetničkog ponašanja diktature isčitava se i u romanu:

„U Valpovo, u Valpovo su nas odvezli... U kamionima. Kao da smo stoka... Kako su nas vrijeđali!

(Šojat- Kuči 2009, 207)

U svakom slučaju, tada nije bilo poželjno biti Nijemac. U Slavoniji su najpoznatiji logori bili radnički, sabirni logori Valpovo, Tenja i Josipovac. Poznato je kako su mnogi Osječani ostavili živote u logoru Valpovo. Prema riječima Herberta navodi se: „Walpach, obično zvan po svom hrvatskom imenu Valpovo, nalazi se 26 kilometara sjeverozapadno od Osijeka, u ravnici rijeke Drave. Nijemci iz Slavonije, a posebno oni iz okoline Osijeka, zatvoreni su u postojećih deset baraka ograđenih bodljikavom žicom“ (Prokle 2004, 155).

Za razliku od drugih logora, ovdje su logoraši bili smješteni u barakama, dok su u drugim logorima bili smješteni u napuštenu sela i dijelova sela. Valpovo je imalo protok radno sposobnih logoraša: oni su odlazili u radne logore i dolazili su iz radnih logora. Tako je u

logoru bio konstantan broj od 3.000 logoraša. Opis logora, kako navodi Prokle (1997,155), izgledao je na sljedeći način: „Barake nisu imale stakla na prozorima, pa su zato ovi zatvoreni daskama; nije bilo ni svjetla, ni grijanja. Prehrana nije uključivala ni šećer, ni sol, ni mast. Higijenski uvjeti su, zahvaljujući primitivnim nužnicima i nedostatku uvjeta za pranje, bili katastrofalni. Zdravlje logoraša sve se više pogoršavalo zbog nedostatka hrane. Stopa smrtnosti, koja je ionako bila visoka, porasla je još više zbog epidemije.“

U *Unterstadt* postoji svjedočanstvo o logoru Valpovo kroz Jozefinino priznanje:

„Za tatu moga Jozefa, nikada nisu znali što mu se dogodilo. A mama, za nju su mi rekli da je umrla od dizenterije. U Valpovu, u logoru. O partizanskim logorima nitko nije smio govoriti. To se zataškalo, prikrilo. Bilo je tabu-tema.“

(Šojat-Kučić 2009, 134)

Prema Geigerovim statističkim podacima preko 1.000 logoraša, koliko je pouzdano zabilježeno, pomrlo je u logoru za likvidaciju Valpovo. Osim logora Valpovo potrebno je spomenuti i logor Josipovac te logor Tenju. Logor Josipovac, koji se nalazio desetak kilometara udaljen od Osijeka, bio je namijenjen za oko 3.000 Nijemaca iz cijeloga područja Slavonije. Logoraši u Josipovcu najčešće su korišteni za rad u poljima. Osim navedenih logora značajno je i spomenuti logor Tenju. Ovaj se logor također nalazio desetak kilometara jugoistočno od Osijeka. Osnovan je krajem 1946. i njegova svrha je bila prisilni rad logoraša. No, ovaj logor se razlikovao po tomu što nakon njegova raspuštanja, mnogi su Nijemci deportirani u banatski grad Knićanin gdje su pogubljeni. Sudbina Nijemaca u logorima rezultirala je umiranjem od gladi, od nehigijenskih uvjeta i izivljavanja pojedinih osoba nad žrtvama. Ovim načinom eliminacija njemačke manjine u Hrvatskoj rezultirala je uspjehom za tadašnje vlasti. Tragično je što su zločini prešućivani u raznim dokumentima. Osim toga, važno je napomenuti kako se ni velika prezimena koja su imala dostojanstvo i ugled nisu cijenila. Pored mnogih žrtava nikada se nije spomenula likvidacija Viktora Axmanna ili mnogih značajnih Osječana koji su činili grad.

10. SUDBINA POZNATIH OSJEČANA

10.1 Viktor Axmann

Prema riječima Vladimira Gajgera (1997, 91) Vladoje Aksmanović, pravim imenom Viktor Axmann, rođen je u Osijeku 29. kolovoza u njemačkoj obitelji. Nakon osnovne škole i realke u rodnom gradu, studirao je i godine 1901. diplomirao arhitekturu na Technische Hochschule u Münchenu. Uživao je ugled solidna i vješta arhitekta. Bio je ugledan građanin i nekoliko je puta biran u Gradsko zastupstvo Osijeka, a dvadesetih je godina predsjednik Trgovačke i obrtničke komore. U Osijeku je ostvareno najviše njegovih radova. Uz to, radio je na adaptacijama i dogradnjama, pregradnjama i modernizaciji brojnih industrijskih pogona, u vrijeme kada se između dvaju ratova obnavljala osječka privreda (Tvornica žigica, Lanara, Svilana, Ljevaonica željeza, Kožara, Štamparski zavod i dr.). Ono po čemu će Viktor Axmann ostati poznat jest najpoznatija i glavna predstavница secesije u gradu Osijeku – zgrada kina Uranie, izgrađena 1912. godine. Osim ove zgrade u dvadesetim godinama prošloga stoljeća izgradit će mnoge zgrade u Osijeku, kao današnji Kirurški paviljon i Bakteriološki zavod bolnice, ispostava Okružnog ureda za osiguranje radnika u Donjem gradu, Naučnički (šegrtski) dom, Đački dom, Dom mirovinske zaklade komore za trgovinu, obrt i industriju, Dom mirovinske zaklade Tvornice žigica Drava.

Oko 1940. počinje program izgradnje tzv. industrijske četvrti s manjim radničkim kućama, na čemu Aksmanović intenzivno surađuje. Usto, projektirao je i izveo (uz suradnju zagrebačkih arhitekata Špillera i Kastla) palaču Okružnoga ureda za osiguranje radnika u Osijeku, jednu od najmonumentalnijih građevina izgrađenih prije Drugoga svjetskog rata. Za vrijeme toga rata Axmann mijenja prezime u Aksmanović, misleći kako će mu taj potez sačuvati život. No, ne mareći za ugled ovoga velikog arhitekta, partizani ga odvođe u logor Valpovo gdje će biti strijeljan. Njegovu kuću, jednu od najljepših uz Dravu, naselit će brđani iz pasivnih krajeva. Danas je gotovo žalosno što na njegovoj kući ne postoji niti spomen obilježje ili natpisna ploča. Kuća naprosto propada i svakim danom se sve više urušava.

Koliko je tadašnja vlast prikrivala svoje zvjerske zločine svjedočit će i činjenica kako se u knjigama poput Opća enciklopedija, Enciklopedija likovnih umjetnosti i Enciklopedija Jugoslavije, ne spominje kao jedan od izuzetno važnih graditelja Osijeka. Osim njegove, nepoznate su sudbine niza znamenitih osoba iz političkoga, kulturnog, umjetničkoga, znanstvenog i vjerskog života Hrvatske u prvim godinama poraća. Geiger (1997,95), u ovom

slučaju, naglašava kako je „stjecajem sretnih okolnosti, sačuvan do naših dana jedinstven dokument za stvaranje što točnije slike o tome što se nakon rata događalo na našim prostorima. U slučaju Aksmanović podaci neprocjenjive vrijednosti, nezaobilazan i nenadoknadiv izvor. Riječ je o zabilješkama, popisu umrlih (i umorenih) u logoru Valpovo, što ga je vodio daljski župnik Peter Fischer. Arhitekt Vladoje Aksmanović (Viktor Axmann) umro je 3. ožujka 1946., ne u Valpovu, nego, navodimo točnosti i istine radi, u sabirnom i radnom logoru Valpovo, u šezdesetomj godini života.“

10.2 Obitelj Kaiser i Povichil

Prema podacima prikupljenim od strane Zlate Živaković-Kerže, Rudolf Vjenceslav Kaiser rođen je 1. svibnja 1839. godine u mjestu Vorliku u Češkoj. Rudolf Vjenceslav Kaiser osnovao je 1865. godine radionicu za preradu drva Rudolf Kaiser. To je prva i najstarija tvornica drvene građe i pokućstva u gradu na Dravi. Bavila se rezanjem drvenoga materijala, proizvodila pokućstvo iz savijenoga drveta kao i lijesove. Radionica se nalazila uz Kaiserovu kuću u dugoj, današnjoj Strossmayerovoj ulici, a parna pilana bila je na zemljištu do rijeke Drave. O kvaliteti i značaju Kaiserove radionice te najpovoljnijoj ponudi za izradu školskih klupa svjedoči i podatak da je Rudolf Kaiser 5. rujna 1874. godine od Gradskoga poglavarstva dobio stolarske poslove za opremu novoizgrađene zgrade osječke gornjogradske Učionice.

Tvrtka će seradi braka ove dvije obitelji preimenovati u Kaiser-Povichill. Nakon Prvoga svjetskoga rata proizvodnja pokućstva je počela opadati, a tržište se smanjilo. Tvornica pokućstva Josip Povišil u Osijeku je godine 1929. djelovala kao prva tvornica „šperplatni“ u Jugoslaviji (Živaković-Kerže 1999, 32).

Nakon Drugoga svjetskog rata imovina obitelji Povišil i Kaiser bila je konfiscirana. U dijalogu Josefina i Katarine, Josefina se obraća Katarini:

„Nije ta tvoja neka povijest Reisnerovima, Šeperovima, Povichilovima i drugima oduzela tvornice i kuće, nije me ona izbacila iz kuće i otjerala u logor, nego ljudi. Gramzivi, zavidni, prokleti ljudi koji su htjeli moje, kojima su okolnosti omogućile da u jednom danu steknu ono što su drugi stjecali godinama, generacijama.“

(Šojat- Kuči 2009, 345)

Inače, od 1. studenoga 1946. godine radna organizacija dobila je ime Tvornica pokućstva i alata Ivo Marinković.

11. NEVOLJE I NASILJE NAD NIJEMCIMA

Osječko multikulturalno stanovništvo nadalo se kako će rat zaobići njihov grad. Ipak to se, naravno, nije moglo dogoditi. Radi preventive, još početkom rata, pripremali su se planovi o evakuaciji Folksdojčera. Njemačko je vojno vodstvo stoga pripremalo potpunu evakuaciju Nijemaca na području cijele Jugoslavije. Govorilo se i bojalo nadolazećih osvetoljubivih Rusa koji će Batinskom bitkom osvojiti baranjski kraj. Najčešće bi pripovjedačica Jozefina opisivala Katarini događaje iz prošlosti:

„S istoka su počeli nasrtati bijesni Rusi, ogorčeni gladni ljudi koji su preživjeli opsade Staljingrada, Lenjingrada, Moskve, oni koji su, na užas Europe, kojom su još upravljali monarsi, poubijali čitavu carsku obitelj te su sada bili spremni osvetiti se za sve što su uspjeli preživjeti.“

(Šojat-Kuči 2009, 289)

Odluku o tomu hoće li ostati ili napustiti svoje domove nisu donosili Nijemci koji su ovdje rođeni, nego i SS-ovo vodstvo koje je preko medija i tiska nalagalo i tjerovalo svoj narod na potpuno iseljavanje. Koliko će to sve biti opravdano pokazat će se u daljnjim događajima. Ratno ozračje koje je zahvatilo Osijek, u jednom od najvećih i najtežih ratova, opisuje se u knjizi:

„A upravo je te 1945. sve otišlo kompletno k vragu. U Osijeku škola više nije bilo: sve su pretvorene u bolnice i vojarnje. Grad je bio prepun izbjeglica koje su bježale iz sela, kojima je haračio tko je htio. Krale su, silovale i ubijale sve vojske odreda. Bez reda, bez straha od kazne. U Osijeku je stanovao strah.“

(Šojat-Kuči 2009, 362)

Brojni domaći Nijemci nisu dočekali jedinice jugoslavenske armije, strogo se pridržavajući upozorenja kako im je domovina u opasnosti. Takvu bojazan i preventivno iseljavanje baka Jozefina opisuje u romanu:

„Znaš, Rusi su za nas tada bili vragovi, crveni, ubojice carske obitelji, crni demoni, a partizani su bili isti kao oni. Ne možeš ti to shvatiti. Drukčije je bilo tada, ovdje. Umirali smo od straha kada bi nam netko spomenuo Ruse. Vojvođanske njemačke obitelji, one najbogatije, hoch, već su krajem 1944. počele bježati od Rusa.“

Glavna krivnja onih koji su ostali u zavičaju, a takvih je bio znatan broj, bila je baš u tome što se nisu aktivno suprotstavljali okupatorima, dakle, svojim sunarodnjacima. Ispostavilo se da su Nijemci koji su na vrijeme shvatili kakve će sudbine proživjeti, bez razmišljanja, učinili pravu stvar kada su se odlučili iseliti. Nažalost, izživljavanje i upućivanje u logore osjetit će upravo Nijemci koji, naivno i emotivno, nisu htjeli napustiti svoje domove misleći kako nesudjelovanjem u ratu neće osjetiti osvetu nove vlasti.

11.1 Doseljavanje kolonista u osječke kuće

Završetkom rata u ravničarske predjele dolazio je val kolonista iz pasivnih krajeva koji su gotovo čitave njemačke gradske kvartove ili sela otpremali u logore. Nastupio je strašan prizor i besramno useljavanje kolonista koji su se šepurili u otetim njemačkim kućama i imanjima. Osim kuća naslijedili su i sebi pripisivali najbolja zemljišta, vinograde, stoku, sve što su prijašnje obitelji generacijama stjecale. O groznim povijesnim radnjama na ovim prostorima, svjedočit će i obitelji opisane u *Unterstadtu*:

„Dragovoljno zatočene u kući, Klara i Viktorija s djecom su tako dočekale kamione koji su u noći sve do zore kružili ulicama i skupljali sve koji su, kako su partizani papagajski ponavljali, surađivali s okupatorom.“

(Šojat-Kučić 2009, 369)

Prema svjedočenju jednoga od preživjelih osječkih Folksdojčera, Karla Schumma dolazi se do informacije kako je pred kraj Drugog svjetskog rata u Osijeku živjelo oko 40.000 stanovnika, od kojih su polovica njih bili Nijemci, Folksdojčeri ili kuturbundaši, kako su ih zvali. O iseljavanju i temi protjerivanja Karl Schumm svjedoči:

„Kada je stvorena Jugoslavija, preko noći je grad Esseg, nakon dvjesto godina, postao Osijek: od skoro čisto njemačkog grada postao je hrvatski. Sve što je bilo njemačko (austrougarsko) prisvojeno je i deklarirano jugoslovenskom, hrvatskom ili srpskom svojinom“ (Stefanović 2003, 37).

Klara, ogorčena onime što će vidjeti, opisat će riječima:

„Dok se kamion udaljivao, prije no što će zaći za ugao, iz okolnih su kuća počeli istrčavati susjedi pa utrčavati u njihovu kuću. Kao mravi koji izbezumljeno bježe pred poplavom, ili kakvom pošasti, ti su ljudi, susjedi koje je nekoć ljubazno pozdravljala, koji su je za sunčanih dana znali pitati kako je, sada odnosili njezin namještaj, posuđe, posteljinu. Nisu marili, obazirali se. Valjda zato što su smatrali kako u ratu nema lopova, da rat opravdava sve.“

(Šojat-Kuči 2009, 370)

Kolonisti, kao i susjedi, koji su se useljavali u tuđe, brzo su pokazali mržnju svojim ponašanjem. Tako su često znali rušiti i paliti njemačke crkve, preoravati njemačka groblja i uništavati njemačke spomenike. Ovakvu nehumanost i nekulturu prividno se može osjetiti prolazeći kroz vojvođanska i baranjska sela gdje oronule, stare švapske kuće nestaju, domovi nekoć bogatih feudalnih zemljoposjednika. Konačnu brojku oduzete imovine i zemljišnih posjeda prikazuje Vladimir Geiger (1997, 41) u svojoj knjizi o nestanku Folksdojčera: „Konfiskacija posjeda njemačke nacionalne manjine u Jugoslaviji rezultirala je konačno zemljišnim fondom od 97.720 posjeda površine od 6437.939 ha zemljišta. Najviše je oduzeto u Vojvodini (68.035 posjeda površine 389.256 ha), zatim u Hrvatskoj (20.457 posjeda površine 120.977 ha).“

11.3 Likvidacije, protjerivanja i gubljenje identiteta

Ulaskom Crvene armije i partizanskih odreda na područje Baranje, Nijemce će kao kolektivne ratne krivce protjerivati u radne logore i likvidirati. Čak i oni naivni Nijemci koji su željno iščekivali rodbinu iz rata neće biti pošteđeni. Geiger precizira nove zakone o sudbini Nijemaca: „Naime, predsjedništvo Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) već 20. studenoga 1944. godine donosi dalekosežni zakonski akt kojim se precizira i položaj Nijemaca. Odluka nije obvezivala na dokazivanje aktivnog potpomaganja okupatorskog režima, nego je pod njen udar došla svaka osoba njemačke narodnosti koja se nije izravno suprotstavila nacizmu, a takvih je bilo relativno malo. Žrtve kolektivne odmazde nisu bili samo oni Nijemci koji su mogli dokazati svoje sudjelovanje u partizanskom pokretu ili barem njegovo potpomaganje. Svima ostalima slijedilo je protjerivanje, odnosno upućivanje u logore i konfiskacija imovine“ (Geiger 2002, 139).

Opis u romanu ističe Jozefina prepričavajući Katarini kako se u Osijeku odvijala situacija:

„Jezuš, zamisli, Klarice moja... Tisuće, deseci tisuća ljudi... U osmom su mjesecu neke kolone prošle Divalentovom. Ljudi, jadni ljudi! Neki u uniformama, neki u civilu... Žedni, gladni, padali su od umora i žege, od žeđi...“

(Šojat-Kučić 2009, 407)

Prema svjedočenjima i iskazima preživjelih Nijemaca, procjenjuje se da je preko pola milijuna Nijemaca zauvijek napustilo svoje domove. Demografi i povjesničari oprezno iznose kako se demografski gubitak Nijemaca procjenjuje brojem većem od 460.000 osoba koje su ili prognane ili likvidirane u logorima. Prema Geigerovu istraživanju „predsjedništvo Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) već 1. studenoga 1944. godine donosi dalekosežni zakonski akt naslovljen Odluka o prijelazu u državno vlasništvo neprijateljske imovine, o državnoj upravi nad imovinom neprisutnih osoba i o sektoru nad imovinom koju su okupatorske vlasti prisilno osudile, kojim se precizira položaj i daljnja sudbina Folksdojčera“ (Geiger 2002, 11).

U poratnim godinama procjenjuje se da je oko sedamdesetak logora otvoreno u Hrvatskoj. Službena evidencija o zatočenim i ubijenim Nijemcima u logorima nije nikada objavljena ili pravilno vođena. Preostali Nijemci koji su preživjeli imali su problema sa svojom djecom koja nisu znala hrvatski jezik. Da bi preživjeli nerijetko su svoja njemačka prezimena mijenjali u hrvatska. Tako se u romanu opisuje i Klarin bijes zbog promjene prezimena:

„Klara Majer... Pogledajte ni pisati ne znaju! Meni su prezime napisali sa Š! Kažu, neće se bakćati sa švapskim jezikom! Nepismena bagra!“

(Šojat-Kučić 2009, 401)

Bivša Jugoslavija je tako, osim gubitka u materijalnom smislu, ostvarila i gubitak identiteta njemačkoga stanovništva. Posljedice toga su da danas u Hrvatskoj ne postoji ni jedno njemačko selo ili grad.

12.2 Zaključak rata i odnos vlasti prema preživjelim Nijemcima

Početak svibnja 1945. godine završio je Drugi svjetski rat. Za poražene zemlje nastupilo je vrijeme podnošenja odgovornosti. Surova istina spominje se i u romanu:

„Nije se tu imalo što za izdržati. Nakon rata, kada sve prođe, čovjek jednostavno ne može birati: ili si pobjednik, ili si gubitnik. Nema između. U ratovima i vrazjim revolucijama nema izbora. Nema. Ako si gubitnik, ako preživiš, preostaje ti držati jezik za zubima.“

(Šojat-Kučić 2009, 346)

Tako su i preživjeli Nijemci koji su ostali u Jugoslaviji morali šutjeti i prikrivati svoj identitet. Propast Trećeg Reicha pripisivala se i podunavskim Nijemcima. Mnogi su mijenjali svoja njemačka prezimena u hrvatska ili srpska te su se priklanjali novoj državi. Cijenu života morali su žrtvovati Titovu režimu i šutnji.

U romanu će Katarina podnositi tu žrtvu kao dijete koje odrasta u takvom režimu. Često će se opisivati komunistička propaganda jugoslavenskih ratnih filmova. Partija će pripisivati ulogu dobra kojem je uspjelo neprijatelje Švabe protjerati s ovih prostora. Često će se veličati komunistički junaci u antifašističkoj borbi. To će rezultirati i brojnim kičastim spomenicima u svakom gradu ili selu. Tako će Katarina često opisivati svoja osjećanja prema nametnutoj režimskoj propagandi:

„Kad samo pomislim! Dok su djeca na trulome Zapadu imali Batmana, Supermana, Superženu, mi smo imali junake poput Ive Lole Ribara, Boška Buhe, zapravo čitavu gomilu njih kojima smo se pjesmom i zakletvama klanjali kao Rimljani larima.“

(Šojat-Kučić 2009, 249)

Osjetljivost folksdojčerskog pitanja bilježi se često i u antifašističkim filmovima koje je ponajviše vlast financirala. Redovito su se prikazivali filmovi u kojima su Nijemci neprijatelji države. Tako se i u romanu daje jasan opis:

„Baš smo toga dana svi zajedno, čitava škola, išli u kino gledati Kozaru. Baš smo tog dana kolektivno ridali u mraku gledajući ono jadno promrzlo djetesce koje je suhim lišćem prekrivalo mrtvu majku i plakalo, balavilo po ruci Bate Živojinovića, koji mu je tiho, da ga umiri ponavljao: Haja mama, haja. Mrtvu majku ubili su, dakako,

Nijemci. Isti ti Nijemci htjeli su ubiti i djetesce i Batu. Mrzila sam ih tada, baš u onom trenutku kada smo svi zajedno u onoj mrtvoj majci vidjeli vlastitu, a Nijemce doživljavali kao sadistički narod, rod majkoubojica.“

(Šojat-Kučić 2009, 252)

Tragično je koliko je novopečena vlast značaj vrijednih podunavskih Nijemaca bacila u zaborav. Tako se nije smjelo ništa čitati, niti pisati o prijašnjim stanovnicima ovih područja. U školama njemački jezik gotovo da je bio zaboravljen, a ruski se formalno učio u gradovima i u selima. Vladimir Geiger oštro kritizira hrvatsku historiografiju i povijesnu publicistiku. On navodi: „Hrvatski udžbenici povijesti, kao uostalom i udžbenici u drugim jugoslavenskim republikama, sudbinu njemačke manjine u Jugoslaviji potkraj i nakon Drugoga svjetskog rata sve do raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i osamostaljenja i proglašenja Republike Hrvatske, nisu uopće niti spominjani.“ (Geiger 2002, 181). Sudbina njemačkog pitanja nije se spominjala u povijesti niti u školskim udžbenicima osnovnih i srednjih škola. Većina hrvatskih udžbenika povijesti koji su pisali o Drugom svjetskom ratu, sudbinu njemačke manjine nisu ni spomenuli. Geiger Vladimir tako navodi kako se u poglavljima udžbenika Konferencija u Postdamu, Partizanski zločini tijekom i neposredno nakon rata, Agrarna reforma, kolonizacija i promjene u nacionalnoj strukturi stanovništva, koja su nerazumljiva, nepotpuna i neobjektivna bez prikaza sudbine njemačke manjine, Folksdojčeri uopće ne navode. Tek krajem devedesetih godina, problematika sudbine njemačke manjine u Jugoslaviji, potkraj i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, u hrvatskim udžbenicima povijesti u pravilu se obrađuje, u nekim manje, u nekima opširnije, kako u osnovnoškolskim tako i srednjoškolskim udžbenicima, u ovisnosti o autoru i pristupu (Geiger 2002, 181).

13. Značaj njemačke kulture na području jugoistočne Europe

Povijest njemačkog naroda na području istočne i jugoistočne Europe koji se generacijama gradio ostat će samo u zaboravu i krhotinama. Doprinos razvijanju kulture i zasigurno industrijskom te poljoprivrednom procvatu na ovim prostorima zaslužno će se uvijek pripisati Folksdojčerima. Koliko je njemački rad cijenjen ostat će i u narodu zabilježeno žargonom – raditi kao Švaba. No tu dugostoljetnu kulturu i miran način života

prekinut će najgori rat u povijesti čovječanstva. Tako će poslije Drugog svjetskog rata uslijediti val njemačkih izbjeglica koje će preko noći napustiti svoje domove. Za preživljavanjem kolone će se slijevati, pune žena i djeca te muškaraca koji nisu htjeli sudjelovati u vojnim operacijama. Osveta i kažnjavanje njemačkog naroda, nažalost, dogodit će se na ovim prostorima. Vjerojatno osvetoljubiva komunistička tvorevina neće biti ni svjesna koji će se sociološki, društveni i gospodarski razvoj uništiti upravo iseljavanjem i ubijanjem nedužnog naroda. Trajnim progonom jednoga naroda izgubit će se posebnost i individualnost jedne jake kulture koja je pridonijela najvećem financijskom i kulturnom razvoju grada Osijeka. Mnogi osječki Folksdojčeri sačuvat će svoje običaje. Tako će se u Njemačkoj organizirati manifestacije i prigodne svečanosti kako se ne bi izgubila folksdojčerska kultura od zaborava. Mnogi podunavski Nijemci danas organizirano posjećuju svoje nekad konfiscirane kuće ili groblja predaka te se tako podsjećaju na nekad draga zavičajna mjesta.

Upravo je i spisateljica I. Šojat-Kuči nakon dugo prešućivane teme prikazala u romanu *Unterstadt* koliko je ta njemačka povijest na ovim prostorima bila važna. Tako je kroz Katarinu prikazala strah, prešućivanu tajnu i skrivanje njemačkog prezimena. Naposljetku, na zanimljiv način, nakon završetka romana, u svomu drugom romanu *Ničiji sinovi* objavljuje što će se zaista dogoditi s obiteljskom kućom Steinerovih. Vjerojatno svaki od čitatelja očekuje kako će Katarina zadržati kuću u Osijeku, no to se neće dogoditi. Bježeći od teških obiteljskih tragedija ona će ju odlučno prodati. U *Ničijim sinovima*, Katarinin susjed govori:

„Tek sam tada, onako trom i usporen, pritisnut žegom kolovoza koji je bacao u zrak prašinu i prhki sivi pijesak Drave, uočio bager ispred kuće Pavkovićevih. Rušili su kuću od koje je zapravo preostalo još malo pročelje.“

(Šojat-Kuči 2012, 68)

Možda će i to poslužiti kao metafora rušenja višestoljetne kulture na ovim prostorima. Nakon rata o samoj sudbini Folksdojčera prikupljala su se svjedočanstva preživjelih. Tako su nastale mnoge knjige o prognanstvu, likvidacijama, teškim uvjetima u radnim logorima koje su žrtve osjetile. Scherer Anton navodi kako su se formirala prikupljanja dokumentacije: „Važnu ulogu u prikupljanju dokumentacije i istraživanju povijesti Folksdojčera odigrale su Domovinske mjesne zajednice (Heimatortsgemeinschaften) Folksdojčera s istoka i jugoistoka Europe, izdavanjem takozvanih Zavičajnih knjiga (Heimatsbücher), koje su zapravo monografije/zbornici o pojedinim mjestima (gradovima i selima) i pokrajinama kako se

održavaju u viđenju i sjećanjima nekadašnjih njemačkih stanovnika. Sustavno prikupljanje dokumentacije o sudbini Folksdojčera europskog istoka i jugoistoka, otpočelo je pedesetih godina u Austriji i Njemačkoj. Uslijedio je niz istraživanja, radova i izdanja. Danas gotovo da nema njemačkog naselja u istočnoj i jugoistočnoj Europi kojemu nije posvećena posebna monografija, niti važnijeg događaja iz folksdojčerske povijesti“ (Scherer 1999, 6).

ZAKLJUČAK

Prema prikupljenoj i dostupnoj literaturi prikazujem život osječkih i drugih njemačkih Folksdojčera na ovim prostorima od njihova doseljavanja do Drugoga svjetskog rata. U radu je naglasak stavljen na sudbinu osječkih Folksdojčera i njihov progon koji se opisuje u romanu *Unterstadt*, ali pružam i povijesni osvrt o njihovom dolasku u prethodnim stoljećima kako bi se stekao značajan kulturološki, društveni, politički, gospodarski i intelektualni prikaz Njemaca na ovim područjima.

Ovom pričom uspoređivani su stvarni povijesni prikazi o podunaskim Nijemcima i fikcija romana s mnogobrojnim citatima. Želja mi je bila naglasiti odnos komunističke vlasti prema podunavskim Nijemcima. Prema nizu zakonskih propisa koji su doneseni, možemo saznati mnogo o ovoj često prešućivanoj temi. Tako nailazimo na podatke o brojnim osobama koje su činile grad. Tragičan prikaz smrti Viktora Axmanna, graditelja osječke secesije, koji je osim što je ubijen u logoru Valpovo, nikad spominjan u jugoslavenskim enciklopedijama. Potom, redaju se kao primjeri mnogobrojne osječke obitelji koje su se bavile poljoprivredom, zanatstvom i industrijom, stvarale ugled i koje su krvavo godinama stjecale imovinu, preko noći ostale bez svega. Jugoslavenski su komunisti često naglašavali kako imaju ispravan i pravedan odnos prema nacionalnim manjinama. Međutim, znatno je više onih koji su ostali bez ikakvih prava, upravo oduzimanjem građanskih i nacionalnih prava sprovedbom u komunističke radne logore. Ukoliko se doda i činjenica o agrarnoj reformi koja je od 1945. do 1948. godine naseljavala koloniste u oteta i napuštena njemačka gazdinstva, može se reći da je znatno izmijenjena etnička struktura, ne samo Osijek i Baranje, nego cijele tadašnje Jugoslavije.

Danas, na ovim prostorima ostala je tek „šaćica“ hrabrih Njemaca koji nikada nisu napustili svoje domove, no nitko ne može poreći gospodarski, ekonomski, jezični i kulturni utjecaj koji se odvijao na ovim prostorima upravo zahvaljujući njima.

Literatura

Bauer, Ludwig. 2011. „*Unterstadt – ženska strana donaušvapske povijesti*“, u *Godišnjak njemačke kulturosne zajednice*, Osijek , str. 157-167.

Detoni-Dujmić, Dunja. 2011. *Lijepi prostori: hrvatske prozaistice od 1949.do 2010.*, Zagreb.

Gajin, Igor. 2010. „Palimpsest Vilme Vukelić u romanu Ivane Šojat- Kuči“, u *Književna revija*, god.50, br. 3, str. 43- 53.

Geiger, Vladimir. 1994. „Nijemci u Hrvatskoj od kraja Drugog svjetskog rata do danas“, u *Književna revija*, br. 1, str. 24-29.

Geiger, Vladimir. 1995. „Umrli i umoreni Osječani u logoru Valpovo 1945./46 godine prema zabilješkama župnika Petera Fischera“, u *Glasnik arhiva Slavonije I Baranje*, br.3., Osijek, str. 95-98.

Geiger, Vladimir. 1997. *Nestanak folksdojčera*, Zagreb, Nova stvarnost.

Geiger, Vladimir. 1999. „Radni logor Valpovo 1945.-1946.“, u *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice*, Osijek, 1999., str. 9-17.

Geiger, Vladimir. 2012. *Folksdojčeri – pod teretom kolektivne krivnje*, Osijek, Njemačka narodnosna zajednica.

Geiger, Vladimir. 2012. „Tematiziranje povijesti njemačke manjine u suvremenoj hrvatskoj knjižvnosti“, u *Scrinia Slavonica*, vol.12, Slavonski Brod, str. 385-394.

Kerže-Živaković, Zlata. 1999. Utjecaj obitelji Kaiser i Povischil na gospodarski razvoj grada Osijeka, u *Godišnjak njemačke narodnosne zajednice*, Osijek, str. 27-35.

Kerže-Živaković, Zlata. 2008. *Osječka sjećanja i svaštice 20. Stoljeća 1.dio*, Slavonski Brod, Hrvatski institut za povijest; Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.

Kuna, Branko. 2007. „Pidgin essekerisch ili jezično blago s Drave“, u *Republika 58*, Zagreb, str. 114-117.

Petrović, Velimir, 2008. *Essekerski rječnik/ Essekerisches Worterbuch*, Filozofski fakultet; Odsjek za germanistiku.

Petrović, Velimir, 1996. „Die essekerische Sprechart- dojmljiv izraz osječke stvarnosti“, u Marjanović, Stanislav u *Književni Osijek: književnost u Osijeku od početka do danas*, Stanislav Marijanović., str. 95-107, Osijek, Pedagoški fakultet: Gradsko poglavarstvo grada Osijeka.

Plevnik, Božo. 1987. *Stari Osijek*, Osijek, Radničko sveučilište „Božidar Maslarić“.

Prokle Herbert, Vildman Georg, Veber Karl, Zanlajter Hans. 2004. *Grupa za dokumentaciju nad njemačkom manjinom u Jugoslaviji*, Beograd, Društvo za srpsko-njemačku suradnju.

Scherer Anton, Straka Manfred. 1999. *Kratka povijest podunavskih Švaba / Abriss zur Geschichte der Donauschwaben*, Osijek, Zagreb, Linz, 1999., Njemačka narodnosna zajednica.

Serdarević, Seid, 2012. „Raskoš pripovjedanja“, *Hrvatska revija*, 2012.br. 4, Osijek, str. 51-53.

Stefanović, Nenad. 2003. *Jedan svet na Dunavu*, Beograd, Društvo za srpsko- njemačku suradnju.

Šojat-Kuči, Ivana. 2012. *Ničiji sinovi*, Zagreb, Fraktura.

Šojat-Kuči, Ivana. 2009. *Unterstadt*, Zagreb, Fraktura.